

FORMATION OF PRAGMATIC LINGUISTICS AND LINGUVOPRAGMATIC RESEARCH OF TEXT

R.Inomov
Independent Researcher
Gulistan State University
Gulistan City
Uzbekistan

Abstract

The general trend of research is characterized by the fact that language is not only a means of reflecting the linguistic picture of the world, but also begins to pay attention to its importance in its functional, communicative aspects. Thus, the dichotomy of the role of language in human life and the human factor in language development, based on anthropocentric principles, laid the foundation for the formation of linguistic pragmatics. If earlier the main attention was paid to the formal nature of words and sentences, their immanent variants, as a subject of research, pragmatics turned the communicative content of speech into the object of research.

Keywords: pragmatics, semiotic process, sign, thought, conceptual connection, language units.

PRAGMATIK LINGVISTIKANING SHAKLLANISHI VA MATNNING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI

R.Inomov
mustaqil izlanuvchisi
Guliston davlat universiteti
Guliston
O'zbekiston

Annotatsiya

Tadqiqotlarning umumiy tendensiyasi – til nafaqat olam lisoniy tasvirini aks ettirish vositasi, balki o'zining funksional, kommunikativ jihatlari bilan muhimligiga e'tibor qaratila boshlanganligi bilan xarakterlidir. Shu tariqa, antropotsentrik tamoyillar negizida tilning inson hayotidagi o'rni va til taraqqiyotida inson omili dioxotomiyasi lingvistik pragmatikaning shakllanishiga zamin yaratdi. Agar ilgari tadqiqot predmeti sifatida so'z va jummlarning formal tabiatiga, immanent variantlariga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lsa, pragmatika so'zlashuvning kommunikativ mazmunini tadqiqot obyektiga aylantirdi.

Kalit so'zlar: pragmatika, semiozis jarayon, belgi, fikr, konseptual bog'liqlik, til birliklari.

«Pragmatika» atamasi (yunoncha «faoliyat», «harakat» ma'nosida) semiotika – belgilarning umumiy nazariyasi asoschilaridan biri bo'lgan Ch.Morris tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan.¹ Shunday qilib, pragmatika real muloqot jarayonlarida belgilarning xatti-harakatlarini o'rganadi. Ch.Morris ritorikani «pragmatikaning asosiy salafi» deb ataydi. «Ko'pgina belgilarning interpretatorlari tirik organizmlar bo'lgani uchun, – deb yozadi Ch.Morris, pragmatikaning asosiy xususiyati semiozisning biotik jihatlari, boshqacha qilib aytganda, belgilarning ishlashi paytida kuzatiladigan barcha psixologik, biologik va ijtimoiy hodisalar bilan bog'liq».²

¹ Моррис Ч.У. Из книги «Значение и означивание» // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132; Финн В.К. Семиотика // Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 601-602.

² Арутюнова, Н.Д. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – С. 21–38; Арутюнова, Н.Д., Падучева, Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 3-47; Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 471-476; Шрамко Я. Очерк возникновения и развития аналитической философии // Логос. 2005. – Т. 47, вып. 2. – С. 4-12.

Charlz Pirs belgining umumiy nazariyasida amaliy va kommunikativ faoliyat subyekti omilini hisobga olish muhimligini birinchi bo'lib ta'kidlaydi. Uning fikricha, belgi uch tomonlama munosabatlarni tashkil etadi. A'zolar sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: a) belgi (uning terminologiyasida reprezentamen (vakil)), belgi sifatida tushunilgan, ya'ni fizik xususiyatga ega va biror narsaning o'rmini qoplashga qodir bo'lgan ma'lum miqdor; b) ushbu belgi tomonidan ishlab chiqilgan, interpretator ongida lokalizatsiya qilingan va birinchi belgining talqini sifatida aniqlangan yana bir belgi; c) belgi bilan ifodalangan obyekt. Bunda belgi konsepsiyasi birinchi o'ringa chiqarildi. Shu bilan birga, belgilar o'z-o'zidan paydo bo'lmasligi va subyekt faoliyatidan tashqarida obyektlarning alohida sinflari mavjud emasligi tan olindi. Ular semiozis jarayonida paydo bo'ladi. Semiotik jarayondan tashqarida, so'zlovchi faoliyatidan tashqarida, belgining uchlik munosabati yo'q. Interpretatorga ta'sir qilmasdan hech qanday belgi yo'q. Charlz Pirs bu ta'sirni interpretant deb ataydi. Interpretantlar, Pirsning fikriga ko'ra: a) ba'zi his-tuyg'ularni uyg'otishi mumkin (hissiy yoki bevosita interpretantlar); b) qandaydir harakatni shartlashi (energetik/dinamik interpretantlar); c) fikr yoki xulq-atvorga ta'sir qilishi (mantiqiy/normal/yakuniy interpretantlar).³ I.P.Susovning tahliliga ko'ra, pragmatizm falsafasining asosiy tamoyili Ch.Pirsga tegishli bo'lib, unga ko'ra yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlariga qarab qiymatni hisobga olish, muvaffaqiyatga olib boruvchi va amaliy natija beruvchi vaziyatni tanlash nuqtayi nazaridan ko'rib chiqilishi kerak. Interpretant, aynan, pragmatizm falsafasi nazarda tutgan vaziyatlarni o'ziga singdiradi. I.P.Susov semiozisda quyidagi elementlar o'zaro munosabatga kirishishini ko'rsatadi.⁴

Ch.Morris tomonidan belgi vositasi (sign vehicle), belgi tashuvchisi sifatida talqin qilingan; designat (designatum) yoki signifikat, ya'ni belgi ishora qilayotgan referensiya obyekti; interpretanta (interpretant), ya'ni so'zlovchining belgi bilan shartlangan xatti-harakati; interpretator (interpreter) – semiozis jarayonidagi ijrochi, ya'ni so'zlovchi. Bu tarkibiy qismlarning barchasi bir-birini taqozo qiladi. Susovning ta'kidlashicha, bu yerda semiotikaning bir tomonlama belgi konsepsiyasi berilgan bo'lib, uning tarkibida moddiy tashuvchi bor, lekin ifodalangan ma'no nazarda tutilmay qolgan. F.de Sossyur «Umumiy tilshunoslik kursi» asarida ushbu konsepsiyani rivojlantirib, belgiga ikki tomonlama yondashuvni ishlab chiqdi, ya'ni belgining ikki tomonini – ifodalovchi ((signifikant, lot. significandum) va ifodalangan (signifié, lot. significatum), lekin uning modelida denotat ham, belgidan foydalanuvchi ham nazarda tutilmagan. Pragmatika – bu til tashuvchisi va til o'rtasidagi munosabatni o'rganadigan fan. Pragmatika ikki xil muammoni tahlil qiladi: birinchidan, nutqiy akt va nutq «mahsulotlari»ning qiziqarli turlarini aniqlash; ikkinchidan, nutqiy kontekstda, muayyan jumlada qanday propozitsiya ifodalanishini aniqlashga ta'sir qiluvchi belgi va xususiyatlarni tavsiflash. Tasdiq, buyruq, kontrafakt so'zlashuv, talab, taxmin va rad etish, iltimos, e'tiroz, bashorat, va'da, chaqiriq, mulohaza, tushuntirish, haqorat, xulosa, taxmin, umumlashtirish, javob berish, aldash – bularning barchasi nutqiy akt turlaridir. Pragmatik tahlilning vazifasi nutqiy aktning muvaffaqiyatli (ba'zan normal) amalga oshishi uchun zaruriy va yetarli vaziyatni aniqlashdir. Bu pragmatikaning vazifasi bo'lib, so'zlovchining niyati; xuddi shu kontekstda sodir etilayotgan nutqiy aktlarning ba'zi xususiyatlari mavjudligi / yo'qligi; so'zlovchi va tinglovchining bilimi, fikri, kutgan va qiziqqanlari; ifodaning aytilgan vaqti va uning natijasi; propozitsiyaning haqiqiy qiymati, shuningdek, propozitsiyaning nutqiy aktdagi boshqa propozitsiyalar bilan o'zaro ma'no munosabatlari va hokazolar bilan bog'liq.⁵

V.G. Gak esa masalaning mohiyati inson omili bilan bog'liqligiga e'tibor qaratadi: «Pragmatika ifodalarni talqin qilish bilan birga muayyan nutqiy vaziyatlarda ularning shaklini tanlash muammolarini ham qamrab oladi!». B.Yu.Norman V.G.Gakning ushbu ta'rifida pragmatik jihatdan so'zlovchi pozitsiyasi (shaklni tanlash) va tinglovchi pozitsiyasi (gapni talqin qilish) mavjudligini ta'kidlaydi va bu fikrni kengroq tavsiflaydi: «So'zlovchi bayon qilayotgan ma'lum bir til birliklarini tanlash asosida aniq va yashirin maqsadlarni ifodalashi va bunda u tinglovchining qabul qila olish imkoniyati muayyan darajasini nazarda tutgan yoki buni hisobga olmagan bo'lishi ham mumkin, lekin bundan qat'iy nazar u muloqot samaradorligiga erishishga qaratilgan bilvosita nutqiy aktlar va til o'yinining turli usullaridan foydalanadi!». Insonlar o'zaro muloqot jarayonida axborot uzatuvchi (adresant) va uni qabul qiluvchi (adresat) munosabatiga kirishadilar. Har qanday nutqiy bayon (og'zaki yoki yozma) kommunikativlik xususiyatiga ega bo'lib, so'zlovchi uzatadigan xabardan qabul qiluvchi tushunishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Qabul qilingan ma'lumotning reseptor tomonidan idrok qilinishi pragmatik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Bunday munosabatlar turlicha xarakterga ega bo'lishi mumkin, chunki matn reseptor uchun faqat o'ziga tegishli bo'lmagan va u uchun uncha katta qiziqish uyg'otmagan ba'zi faktlar va hodisalar haqidagi ma'lumot manbayi bo'lishi ham mumkin yoki aksincha, olingan ma'lumotlar reseptorning hissiyotlariga ta'sir qilishi, ma'lum bir hissiy reaksiyaga sabab bo'lishi va uni biron bir harakatga undashi mumkin. «Matnning bunday kommunikativ effekt hosil qilishi, adresantning adresatga nisbatan pragmatik munosabatda bo'lishi, boshqacha aytganda, ma'lumot oluvchiga pragmatik ta'sir ko'rsatishi pragmatik aspekt yoki pragmatik salohiyat deb nomlanadi». L.A.Nefedova va YE.A.Titovalar har qanday lisoniy belgilar o'quvchi yoki tinglovchiga ma'lum bir pragmatik ta'sir (kommunikativ effekt) xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlar ekan, V.N.Komissarovning fikrlariga asoslanib, pragmatik ta'sir xususiyatini belgilovchi uch asosiy omilni ko'rsatadilar. Birinchidan, bu ifoda mazmuni.

³ Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – М.: Восток-Запад, 2006. – С. 8; Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика // Язык, личность и дискурс. – Тверь: 1990. – С. 125-133.

⁴Сусов И.П. Ko'rsatilgan manba. – С. 8.

⁵Сусов И.П. Ko'rsatilgan manba. – С. 10.; Столнейкер Р.С. Прагматика. Перевод с английского В.В.Туровского // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Сборник. – М.: Прогресс, 1985. – С. 419-439. 3 Столнейкер Р.С. Ko'rsatilgan manba. – С. 439.

Ikkinchidan, xabarni idrok qilish uni tashkil etuvchi belgilar xususiyatiga bog'liq.⁶ Aynan bir xabar turli xil usullar bilan uzatilishi mumkin, ya'ni so'zlovchi lisoniy vositalarni ma'lum bir ta'sir niyatiga muvofiq tanlaydi. Uchinchidan, ifodaning pragmatik ta'siri qabul qiluvchining ham idrok etishiga bog'liq. Faoliyatning anglash tamoyiliga o'tish tilshunoslikning asosiy muammosi – ma'noga yangicha talqinni shakllantirdi. Til hodisasi semantika bilan nutq hodisasi pragmatika tutashgan joyda pragmasemantika deyish mumkin bo'lgan nutq semantikasi jadal rivojlandi. U so'zlovchi nutqining ma'nosi – subyektning nutqiy faoliyati maqsadi va niyatlari majmuyi vazifasini bajaradi. Bunda eksplitsit – to'g'ridan-to'g'ri va implitsit – yashirin ma'nolar o'rtasidagi bog'liqlik muhokama qilinadi. Ma'lumki, tilning asosiy vazifasi sifatida kognitiv va kommunikativ funksiyalari anglashiladi. Ushbu fikr Ch.Pirs, N.Xomskiy, R.Jekendoff, R.Pavilionis va boshqa olimlarning asarlarida turli talqinda rivojlantirilgan.⁷ Til birliklari ma'lum bir konseptual tizim doirasida insonning tushunishi, talqin qilishi natijasida o'ziga xos ma'no va mazmunga ega bo'ladi. Ana shu har bir kommunikativ vaziyatning o'ziga xosligi va asosiy kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligi tilning funksional mohiyatini batafsil o'rganishni talab qiladi. Muloqotning asosiy maqsadi – o'zaro konseptual bog'liqlik, ya'ni kommunikatorlar o'rtasida tegishli bilim strukturalarining o'zaro faollashishi, har xil turdagi bilimlar asosida shakllangan ma'no birliklari almashinuvidir. Kognitiv qobiliyat kabi til ham inson ongining ajralmas bir qismi sifatida muloqot jarayonida muayyan bilimni tartibli tarzda yetkazish (yoki adresat ongida faollashtirish) uchun zaruriy operatsiyalarni yuzaga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.⁸ Muloqot xulqining shartli (odatiy) me'yorlari haqida gapirganda, V.G. Gak pragmemma, ya'ni pragmatik funktsiya bajaruvchi til birligi tushunchasidan foydalanadi. Bir xil pragmemma turli tillarda turli shakllarda ifodalanishi mumkin. Ayrim vaziyatlarda esa pragmemma bir tilda mavjud bo'lib, boshqa tilda bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, rus tilidagi «приятного аппетита» iborasi va fransuzcha «bon appetit» ingliz tilida muqobiliga ega emas.⁸ Ruslarda ovqatdan keyin bekaga minnatdorchiлик bildirish odatidan keyin «на здоровье» tarzida javob beriladi, fransuzlarda bunday odat yo'q, lekin mulozamat qoidalariga ko'ra taom olib kirilayotganda maqtash talab qiladi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, yaponlar yevropaliklarga qaraganda tez-tez, ya'ni yevropalik yoki amerikalik kechirim so'rash no'rin deb hisoblagan hollarda ham kechirim so'rashadi. Rus tilida jamoat joyida kim bilandir «До свиданья, Прощайте, Всего доброго!» kabi iboralar bilan, o'zbek tilida esa «Xayr», «Yaxshi qoling», «Yaxshi boring», «Men boray» kabi shakllarda xayrlashish mumkin. Rus tilida: Sh1Sh2Sh3 → P1, o'zbek tilida: Sh1Sh2Sh3 Sh4 → P1. Shuningdek, o'zbek tilida «Xayrli tong», «Xayrli kun», «Xayrli oqshom», «Xayrli kech» iboralari salomlashish ma'nosini ifodalasa, «Xayrli tun» xayrlashish ma'nosini ifodalaydi. Demak, bu yerda «Xayrli tong», «Xayrli kun», «Xayrli oqshom» iboralari shakl bo'lsa, salomlashish ma'nosi pragmemma, shuningdek, «Xayrli tun» shakl, xayrlashish pragmemma hisoblanadi. Ya'ni, Sh1Sh2Sh3 → P1 ni ifodalasa, Sh4 → P2 ni ifodalamoqda. B.Yu.Norman ham muayyan maqsadli sintagmalarning pragmatik xususiyatlarini tahlil qiladi, lekin u pragmemma terminini qo'llamaydi. Albatta, har bir jamiyatda muloqot xulqi ma'lum bir madaniy me'yorlarga asoslanadi. Bu me'yorlar ko'plab aniq qoidalarni belgilaydi, masalan, odamga qanday shaklda murojaat qilish, suhbatdoshning gapini bo'lmaslik, oddiy muloqotda suhbatdoshlar orasidagi masofa qanday bo'lishi kerak va hokazo. Biroq, bularga asoslanib, bir xalq boshqasiga qaraganda «madaniyatliroq» yoki «xushmuomala» deb ayta olmaymiz. Nutqiy faoliyatda, ko'pincha, semantik ma'nodan ko'ra pragmatik komponentlar «yuk bosadi». Bu degani, so'zlovchi uchun suhbatdoshiga obyektiv ma'lumotni yetkazish bilan birga o'zining subyektiv munosabatini ham ifodalashi muhim jihat hisoblanadi: tilning kommunikativ funksiyasiga qo'shimcha ravishda fatik va emotiv funksiyalari ham qo'shiladi. Ifodalalanayotgan mazmunning boshqa barcha jihatlarini «bosib», pragmatik tusini belgilaydigan nutqiy akt turlari mavjud. Bular so'kinish, qasam, qasamyod, qarg'ish, duo va hokazo. Boshqa holatlarda esa asosiy mazmunga hamroh bo'ladigan, unga qo'shimcha tarzda pragmatik tomonini kuchaytiradigan til birliklari qo'llanadi. Misol tariqasida Senga necha marta aytishim kerak! (g'azab ifodalanadi: «sen hech tushunmaysan»); Men bunday deb o'ylamayman (muloyim kelishmovchilik: «bunday emas»); Hali ozgina bor ... (hamdardlik: «sabr qiling»); Men sizni ushlab turganim yo'q (yoqtirmaslik: «ketaverishing mumkin»); Nimasini aytasiz! (tasdiqlash: «to'g'ri gapiryapsiz») va hokazo.⁹

Nutqning pragmatik tomoni muloqot xulqi etiketlarida aniq namoyon bo'ladi. Aytaylik, «Qandaysiz?», «Ishlar qalay?», «Omonmisiz?» kabi savollarga, odatda, «Yaxshi», «Rahmat», «Shukur», «Yomon emas», «Bo'ladi», «Joyida» kabi nutqiy etiketlar – tasdiq ma'nosining biror turi orqali javob beriladi. M.N.Epshteyn pragmemma atamasini baholovchi ottenkaga ega bo'lgan uslubiy bo'yoqdor so'zlarga nisbatan qo'llaydi. Olim leksemalarni baholovchi xususiyatga ega / ega emasligi nuqtayi nazaridan uch guruhga ajratadi: a) 1-guruh – baholovchi munosabat ifodalanmaydigan neytral so'zlarni kiritadi: uy, kitob, tilshunoslik, yashil, ko'rmoq kabi. b) 2-guruh – ma'nosida baho ottenkasi bo'lsa-da, bu baho, aynan, kimga yoki nimaga, qaysi obyekt yoki hodisaga tegishli ekanligi ifodalanmagan so'zlar: yaxshi, yomon, foydali, zararli, joziba, daxshat kabi. c) 3-guruh – obyektiv va baholovchi ma'nolar bir-biriga qorishiq holda ifodalangan so'zlar. Masalan, obro'sizlantirish so'zi «sharmanda qilmoq», «yuzini yerga qaratmoq» ma'nolarini anglatadi va shu bilan birga bu harakatga salbiy baho berib, kimdir adolatsiz, nohaq obro'sizlanganligini ko'rsatadi. «Qoralamoq» obro'sizlantirish bilan bir xil obyektiv ma'noga ega, lekin berilgan harakatga ijobiy baho beradi. Kontekstda biz bu so'z nimani

⁶ 1 Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998. – С. 570- 571. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций. – Минск, 2009. – С. 6.

⁷ <https://cyberleninka.ru/article>

⁸ Лингвистика и экстралингвистика: аспекты коннотативного значения: Коллективная монография. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гуманит. ун-та, 2009. – С. 32. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – Винница. Нова Книга, 2009. – С. 10. Bu haqda qarang: Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2013. – 176 b. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка // Вестник Челябинского гос.унв. 2011. – № 33 (248) – С. 11-16.

⁹ Гак В.Г. Ko'rsatilgan manba. – С. 570- 571.

anglatishiga rozi ekanligimizni bildiramiz: kimdir o'z jinoyati, huquqbuzarligi yoki tajovuzkorligi uchun haqli ravishda qoralangan. Uchinchi guruhga tegishli so'zlarda obyektivlik va baholanish birbiriga bog'lanib, pragmema hosil qiladi. Ularning leksik ma'nosida semantik jihat – so'zning belgilangan hodisaga munosabati va pragmatik jihat – so'zlovchining xabar mazmuniga munosabati o'zaro uzviy bog'liqdir. Shu tariqa, so'zning semantik asosini pragmatik funksiyasi bilan birlashtirish leksik tizimning qiziq xususiyatidir.

Adabiyotlar

1. Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2013. – 176 b. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка // Вестник Челябинского гос.унв. 2011. – № 33 (248) – С. 11-16.
2. <https://cyberleninka.ru/article>
3. Арутюнова, Н.Д. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – С. 21–38.
4. Арутюнова, Н.Д., Падучева, Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 3-47.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998. – С. 570- 571. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций. – Минск, 2009. – С. 6.
6. Моррис Ч.У. Из книги «Значение и означивание» // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132; Финн В.К. Семиотика // Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 601-602.
7. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – С. 471-476;
8. Столнейкер Р.С. Прагматика. Перевод с английского В.В. Туровского // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Сборник. – М.: Прогресс, 1985. – С. 419-439. 3
9. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – Винница. Нова Книга, 2009. – С. 10.
10. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – М.: Восток-Запад, 2006. – С. 8.
11. Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика // Язык, личность и дискурс. – Тверь: 1990. – С. 125-133.
12. Шрамко Я. Очерк возникновения и развития аналитической философии // Логос. 2005. – Т. 47, вып. 2. – С. 4-12.